

॥ २४ ॥ ब्रह्मज्ञानस्य आत्यंतिकदुःखनिवर्तकत्वमुक्त्वा ध्यारोपापवादन्यायेन ब्रह्मनिरूपयति पुरुषेति पुरुषेण अधिष्ठितान् आलोचितान् सोकामयतवद्भुस्यां प्रजायेयेति श्रुतेः तेन सांख्याभिमतं प्रकृतेः स्वातंत्र्यं निरस्तं अचेतने चेतनानधिष्ठितेश कटादौ प्रवृत्त्यदर्शनाच्च युक्तं तत् सूयते प्रसवोन्मुखी जायते भावान्महदादीन् हेतुः धर्माधर्मौ ताभ्यां युक्तं अतएव सर्गादावधितारतम्यं युक्तं अत ईशात् हेतुयुक्तमिति सांख्यमतं प्रकृतेर्धर्माद्यप्रवर्त्यत्वं निरस्तं तेषां हि जलवत्स्वतः प्रवर्तमानायाः प्रकृतेः पापं सुखं परिणामं प्रतिबध्नाति पुण्यं च दुःखं परिणामं तन्नान्यतरेणान्यतरस्य स्वोदये प्रतिबंधशक्तिरपनीयत इति ॥ २५ ॥ दीपादिति हेतुयुक्तमित्यत्रापि वर्तते तैलवर्त्यादिहेतौ सति यथा दीपादने के दीपाः प्रभवन्तीत्येवमदृष्टोपग्रहात् प्रकृतिर्महदादिकार्यं सूयते दीपवदानं त्याज्जनापचीयते ईशादृष्टाभ्यां प्रकृतिः प्रवर्त्यत इति श्लोकद्वयतात्पर्यं ॥ २६ ॥ सृष्टिक्रममाहाव्यक्तादिति कर्मजेति ईशादपि कर्मप्राबल्यं दृश्यते तस्य कर्मपिक्षयैव सदसत्फलदत्वात् बुद्धिर्महत्त्वं तथा च सर्गादौ कर्मैव प्रकृतिं प्रवर्तयतीत्यर्थः आकाशादिपदैः शब्दतन्मात्रादीनि ज्ञेयानि ॥ २७ ॥ २८ ॥ अतः पुरुषाधिष्ठितप्रकृत्या चष्टकात् विषया इति शब्दाच्चाश्रयः स्थूलाकाशादयः वाय्वाकाशयोरपि स्पर्शशब्दलिङ्गानुमेयतया विषयत्वं ॥ २९ ॥ वाक्कर्मणी इत्यत्र वागिन्द्रियं कर्मशब्दे

नारायणादृषिगणास्तथामुख्याः सुरासुराः ॥ राजर्षयः पुराणाश्च परमंदुःखभेषजं ॥ २४ ॥ पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः सूयते यदा ॥ हेतुयुक्तमतः पूर्वजगत्संपरिवर्तते ॥ २५ ॥ दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ॥ प्रकृतिः सूयते तद्वदानं त्याज्जनापचीयते ॥ २६ ॥ अव्यक्तात्कर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रसूयते ॥ आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २७ ॥ वायोस्तेजस्ततश्चाप अद्भ्यो थवसुधोद्रता ॥ मूलप्रकृतयोत्पद्यै जगदेतास्ववस्थितं ॥ २८ ॥ ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पंचपंचकर्मैन्द्रियाण्यपि ॥ विषयाः पंचचैकं च विकारे षोडशं मनः ॥ २९ ॥ श्रोत्रं त्वक्क्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाण्यथा ॥ पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणी अपि ॥ ३० ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ ३१ ॥ रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक्कृतं चोच्यते ॥ इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वव्यक्तं मनस्तथा ॥ ३२ ॥ विद्यात्तु षोडशैतानि देवतानि विभागशः ॥ देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३३ ॥

न सर्वेषामिन्द्रियाणां कर्माणि वचनादानगतिविसर्गानंदाख्यानि ज्ञेयानि ॥ ३० ॥ शब्द इति शब्दादयः चित्तमिति विज्ञेयं चित्तमात्रोपादाना इत्यर्थः यदा भगवन्तोऽक्षपादाचार्याः दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति प्रमेयस्य चित्तमात्रत्वमुक्त्वा प्रमाणस्यापि तदाह तेष्विति तेषु शब्दादिष्वपि सर्वेषु गतं श्रोत्रादिरूपेणोपगतं मन एव ॥ ३१ ॥ एतदेव स्पष्टयति रसेति रसज्ञाने मन एव इयं जिह्वेत्यर्थः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादि श्रुतेः व्याहृतेशब्दप्रयोगे इदं द्वयं ज्ञानकर्मेन्द्रियपंचकद्वयस्योपलक्षणमित्याह इन्द्रियैरिति सर्वं आंतरं बुद्धिसुखदुःखादि बाह्यं विच्छब्दादि तथा व्यक्तं महदादि घटांतं मन एव तथा च श्रुतिः असतोऽधिमनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यद्विदं किंचेति ॥ ३२ ॥ षोडश दशेन्द्रियाणि मनः पंचभूतानि ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानं उपासीनं अर्थात्परात्मानं तस्यापि संहतत्वेन असंहतपुरुषशेषत्वात् ॥ ३३ ॥